

Доля української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму

В.А Клименко., Ю.О Нікітін.

М.Г. ХВИЛЬОВИЙ ЯК СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-30-Х РР. XX СТ. В УКРАЇНІ

Сучасні суспільні, культурні та державні процеси в Україні викликають великий інтерес науковців до витоків, що повертають нас в добу 1920 – 1930-х років. Інтерес до вивчення сторінок вітчизняної історії, що десятиліттями замовчувались, викликаний також тим, що суспільно-політичні події 1920-30-х років серйозно вплинули на подальший розвиток українського суспільства. Навіть сьогодні ще продовжують існувати певні стереотипи минулого в свідомості окремих людей, які негативно впливають на державотворчі процеси в незалежній Україні. Тому дослідження долі української інтелігенції в умовах становлення тоталітарного режиму надає темі суспільної активності.

Проблема долі української інтелігенції в умовах тоталітаризму довгий час була закритою для вивчення. Радянська історіографія розглядала політику уряду щодо діячів інтелігенції в позитивному ракурсі.¹

Деякі зміни в дослідженні даної проблеми стали можливими з кінця 80-х років, коли частина російських та українських істориків спробували більш об'єктивно дослідити політику радянської влади по відношенню до інтелігенції.²

Серйозне дослідження культурного й політичного життя в Україні стало можливим після проголошення незалежності.³ Особливо відзначимо такі праці, як «Репресоване краєзнавство»⁴ та серію книг «Реабілітовані історією»⁵, в яких на базі архівних документів, законодавчих актів досліджено життя і діяльність багатьох незаконно знищених діячів науки і культури.

Значним внеском в розробку проблеми є праці Ю. Шаповала⁶, в яких на основі великого кола документів показано політику радянської влади, направлену на знищення української інтелектуальної еліти.

Позитивним також є те, що історії інтелігенції в Україні присвячено ряд дисертаційних досліджень⁷. Досить багато праць української діаспори та зарубіжних дослідників також присвячені історії інтелігенції⁸.

Отже, проблема долі української інтелігенції в роки тоталітаризму стала предметом дослідження значного кола істориків. Проте вивчення долі окремих діячів національно-культурного відродження ще недостатньо висвітлене і потребує спеціального дослідження. Це стосується проблеми ролі й місця видатного українського письменника, культурного діяча Миколи Хвильового в історії відродження національної культури.

У даній статті зроблено спробу дослідити роль і місце Миколи Хвильового в історії українського національно-культурного відродження через призму його творчості.

Однією з найвидатніших постатей 20-х – початку 30-х років в культурному житті України був Микола Хвильовий. Він жив і творив у роки революції і громадянської війни, коли український народ переживав своє національне і культурне відродження, під час якого виростали нові кадри національної української інтелігенції.

Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) народився 1(13 за н.ст.) грудня 1893 р. в місті Тростянець на Харківщині (нині – Сумська область). Закінчив Богодухівську гімназію, з 1917 року почав займатись літературною та культурно-освітньою діяльністю. Найбільш відомими його творами є «Вальдшнепи», «Камо грядеши», «Україна чи Малоросія?», «Загірна комуна» тощо.

Будучи мислителем-інтелігентом своєї доби, він намагався поєднати комуністичний світогляд з ідеєю національного визволення українського народу. М. Хвильовий одним з перших в українській літературі висунув ідеал європейської людини, громадянина, творця культурних, суспільних, політичних вартостей, закликав українців орієнтуватись на культурні процеси Європи.

У «Короткій автобіографії», написаній у 1924 році, М. Хвильовий Підкреслює, що добровольцем пішов до царської армії, за часів Гетьманату спочатку служив чиновником, а потім брав активну участь у антигетьманському повстанні⁹. У 1919 році Микола Григорович Хвильовий

.....
вступив до більшовицької партії. Своє рішення він пояснив так: «Більшовики в той час йшли в контакт з українськими партіями, які добивались національної незалежності»¹⁰.

Пізніше, повернувшись у Харків на початку 1922 року, М. Хвильовий починає активну літературну й суспільно - політичну роботу. У 1923-1925 роках разом з В. Сосюрою та В. Елланом-Блакитним активно працює в письменницькій організації «Гарт», друкуючи свої публіцистичні та художні твори. З 1925 року М. Хвильовий стає ідейним лідером Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ).

М. Хвильового можна вважати символом своєї доби. Дослідники називають його одночасно політиком, філософом, митцем-романтиком. У своїх пошуках він розривався між комунізмом і націоналізмом, що стало його особистою драмою, хоча віддзеркалювало настрої багатьох представників тогочасної інтелігенції. Ця неординарність письменника також є, на наш погляд, причиною того, що він викликає стільки інтересу до себе і сьогодні. Українські та багато зарубіжних дослідників оцінюють М. Хвильового як одну з наймогутніших постатей ХХ століття. Видатний український науковець і політик С. Єфремов ще у 20-х роках оцінив його як «цікаву постать, ще не вироблену, не докінчену, але сильну»¹¹.

Особливої уваги в аналізі діяльності М. Хвильового заслуговує його внутрішній конфлікт між революційним романтизмом і жорсткою реальністю більшовицької диктатури. Пізніше це привело його до зневіри в ідеалах комунізму. Відомо, що багато митців того часу були політично заангажовані, тому на цьому фоні Хвильовий виглядав як самотня скеля, містик-утопіст, що бажав вірити в епоху відродження свого народу.

Діяльність М. Хвильового набула свого розквіту в 20-ті роки, коли відбувався унікальний політичний, культурний і духовний процес, який мав назву «українізація». Повернення в Україну з еміграції М. Грушевського, Ю. Тютюнника та інших відомих діячів українського національного руху створило ілюзію консолідації української нації. Серед основних питань, які вони ставили перед суспільством, було і таке: як, в яких напрямках повинна розвиватись українська культура? На ці питання Микола Хвильовий відповідав спочатку літературними творами, потім публіцистикою. Однією з основних тем творчості Хвильового була проблема подолання комплексу меншовартості українців, провінційності недержавної нації. У 1921 році в журналі «Шляхи мистецтва» в творі «Молодість», а пізніше й в інших творах з'являється основна тематика творчості письменника: революція, глобальні космічні перетворення, які супроводжуються мотивами безнадії, розчарування, безвихіддя. Поступово революційна тематика М. Хвильового вступає у суперечність з дійсністю, із згасанням творчої енергії суспільства. У його творах звучать мотиви апокаліпсичних видінь, жахливі картини майбутнього, тобто, те, що він не договорює в публіцистичних статтях, чітко проявляється в художніх творах. Так у повісті «Сентиментальна історія» героїня – революціонерка шукає свою дорогу до «романтичної комуни». Спочатку вона розвиває бурхливу громадську діяльність, потім кидається до Бога, пізніше зрікається Бога й себе. У повісті звучить геніальна думка: «Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії – світовий мільярдер чи світовий чиновник»¹².

У відомій дискусії 20-х років в українській літературі про подальші шляхи її розвитку центральною постаттю був Микола Хвильовий. Він відстоював необхідність самотньої української літератури, захищав ідею орієнтування на європейський і світовий художній рівень. Кинувши в ході дискусії гасло «Геть від Москви» (в значенні - геть від орієнтації на російську літературну традицію), М. Хвильовий викликав на себе потужний вогонь критики не лише літературних, а й ідеологічних опонентів. Гоніння на М. Хвильового особливо посилились після листа Сталіна до Кагановича, де була вказівка боротися «з крайнощами Хвильового в рядах комуністів»¹³. Відтоді в літературний побут міцно ввійшов термін «хвильовізм», що в найбільш крайньому значенні ототожнювався офіційною радянською пропагандою з фашизмом.

Опоненти Миколи Хвильового, незважаючи на підтримку партійних кіл, так і не змогли перемогти його, вони поступались перед ним інтелектуальним рівнем, творчим потенціалом, авторитетом.

В Україні проти «хвильовізму» виступили М. Скрипник, О. Шумський, А. Хвиля та ін. Погляди М. Хвильового суперечили офіційно декларованій лінії, оскільки він вважав, що нації, які об'єднуються в географічні і насамперед в культурні масиви цивілізації, є основними об'єктами історії, колективними носіями державницької ідеї. На думку письменника, кожна нація проходить у своєму розвитку три етапи: дитинство, культурний та цивілізаційний. У період розквіту нація здатна зайняти домінуючі позиції в цілому регіоні. В Україні, вважав Микола Хвильовий, сформувався такий тип визвольної ідеї, який називався «комуністичною самостійністю»¹⁴. Тобто Україна, на

.....
думку письменника, - це самостійна держава, що об'єдналась в союз з іншими самостійними державами. Він писав, що українське суспільство є «червоним» лише в лапках, тому що тут залишається сильнішою не комуністична інтелігенція¹⁵.

У дискусійному тоді питанні боротьби двох культур, М. Хвильовий доводив, що українська культура, будучи дещо відсталою в порівнянні з російською, повинна цим завдячувати її колоніальному становищу в рамках Російської імперії. Тому лише через українізацію можна влити всі верстви населення (в тому числі і зрусифікований пролетаріат) до українського культурного процесу. А оскільки між українською і російською націями відбувається культурне суперництво, то, вважав М. Хвильовий, «Геть від Москви!» було проголошено для культурного визволення України.¹⁶

Як уже відзначалось, у Миколи Хвильового було своє розуміння цивілізаційного процесу. Він писав, що патріархальну культуру (первісний та рабовласницький лад) створювали народи Азії. Феодальний та буржуазний типи культури утворили європейські народи. Але тепер їх енергія вичерпалася, тому настав час «Азіатського ренесансу». І тут повинна виділитись Україна. «Вона – наша Євразія», до того ж знаходиться на межі двох великих енергій (цивілізацій) – європейської і азіатської.¹⁷ Отже, можна зробити висновок про те, що тема «українського месіанства» у М. Хвильового була однією з можливих форм реалізації української визвольної ідеї.

У статті «Думки проти течії» М. Хвильовий виступає проти так званого «загопачення», бачачи загрозу в перетворенні народної культури й літератури на прикладне «інженерство людських душ», проти дешевих агіток, проти поезії «чого-с изволите?» перед літературними чиновниками.¹⁸

У 1928 році було заборонено видання другої частини роману «Вальдшнеп», в якому М. Хвильовий змалював розчарування в революції українських комуністів. Це була справжня образа для правлячої партії. Будучи в цей час за кордоном, М. Хвильовий зустрічається з діячами української еміграції у Німеччині, Австрії, Франції. Він міг емігрувати, але обрав інший шлях: повернення в Україну, знищення другої частини «Вальдшнепів». Він вважав, що таким способом можна повернутись на шлях боротьби. У той же період було розпущено ВАПЛІТЕ. Хоча це ще не був кінець українського відродження.

М.Г. Хвильовий продовжував боротьбу. Замість журналу ВАПЛІТЕ почав видаватись «Літературний ярмарок», в якому «ваплітяни» друкували свої твори. До складу редколегії увійшов і Микола Хвильовий, який почав активно використовувати в своїх творах езопівську мову. Публікації журналу привернули увагу партійної цензури і М. Хвильового знову почали цькувати.

Проте, незважаючи на складний час, М. Хвильовий у 1928-30-х роках залишався найпопулярнішим серед українських письменників. Його ім'я називали після Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Винниченка. Але українське відродження було приречене. На перший план поступово почала виходити утилітарна література соцреалізму. Суспільні стосунки тьмарилися, наростали репресії. Були розгромлені школи українських істориків, літературознавців, мовознавців, філософів; у 1930 році інспірована справа «Спілки визволення України», заборонена українська автокефальна церква, йшло розкуркулення на селі, насильницька колективізація, в Україні спалахнув голод.

Навесні 1933 року М. Хвильовий поїхав у село і коли побачив те, що там відбувалось, будучи дуже вражений, почав звертатись до різних чиновників у Харкові з проханням про допомогу селянам, але безуспішно.

Усунення з керівництва Україною національно орієнтованих діячів, арешти друзів (зокрема Михайла Ялового) поставили останню крапку щодо розуміння М. Хвильовим суті існуючого режиму. 13 травня 1933 року Микола Хвильовий застрелився, залишивши листа до ЦК КП(б)У, в якому звинувачував партію в організації голоду, репресіях, нищенні української культури.¹⁹

Отже, аналізуючи життя і діяльність видатного українського політичного і культурного діяча Миколи Григоровича Хвильового, можна засвідчити, що він був втіленням образу революціонера-мрійника, змалюваного ним самим у відомому творі «Загірна комуна». Заплативши своїм життям за зрадливі ідеали комунізму, він оборонив перед історією не тільки свою особисту, але й національну гідність. Однак з ним, навіть мертвим багато десятиліть воювала державна пропаганда. Сьогодні Микола Хвильовий повернувся в українську культуру. Але, на наш погляд, ще довго триватимуть суперечки навколо його творчості, оскільки Микола Хвильовий – буремний дух «розстріляного Відродження» в Україні.

Серйозне дослідження творчості Миколи Хвильового тільки починається. Тому існує досить багато проблем, які потребують подальшого вивчення. Наприклад, визначення культурологічних

поглядів М. Хвильового; його внеску в розвиток української та світової культури ХХ ст; роль письменника у відродженні української культури 20 – 30-х років тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачова Л. Інтелекція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; Федюкин С. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в условиях перехода к непу. – М., 1977; 2. Куманёв В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991; Онопрієнко В. Репресована наука України. – К., 1990; 3. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелекція (20-30-ті роки). – К., 1991; 4. Репресоване краєзнавство. – К., 1991. ;5. Реабілітовані історією. – Київ – Полтава, 1992. ; 6. Шаповал Ю. Україна 20-50-х рр. : сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; 7. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження// Автореф. дис... докт. іст. наук. – Донецьк, 1993; Очеретянко В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)// Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 1999; 8. Мейс Дж. Буремний дух розстріляного відродження // Сучасність. – 1994. - № 11. – С.79; 9. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, 1983. – Т. 4. - С. 300. ; 10. Там само. – С. 315; 11. Єфремов С. Історія українського письменництва. – 4 вид. – К. : Лейпциг, 1919-1924. – Т. 2. - С. 413; 12. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах, - Т. 1. - С. 533; 13. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – С. 436-439; 14. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах, Т. 4. – С. 316; 15. Там само. – С. 309; 16. Там само. – Т. 5. –С. 747; 17. Там само. – С. 749; 18. Там само. – С. 176. 19. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ.- 1/ 2 (10/11)/ - 1999. – С. 130-135.

Л.Л. Марківська

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНІ: ПОШУК МОДЕЛЕЙ ТА ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ (20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

На початку ХХ ст. в житті та діяльності української інтелекції Волині настав час відповідальності, сподівань та докорінних змін у її світоглядних позиціях. За порівняно невеликий історичний проміжок часу вона пройшла через три революції, світову війну, беручи в них найактивнішу участь, але так і не здобувши національного визволення. Як показав час, вона виявилась не готовою до цих випробувань як в організаційному, так і в політичному та моральному відношеннях. Її інтелектуальна верхівка не спромоглася виробити власної, достатньо змістовної національної програми дій.

Для цього було чимало поважних підстав. Перша і найголовніша з них – незначна кількість цієї категорії населення, незавершеність її соціальної диференціації серед інших верств нації. На відміну від інших регіонів України, зокрема Галичини, Волинь не мала власних досвідчених теоретиків національно-визвольного руху. «Межова» або «регіональна ситуація», відірваність від тогочасних ідеологічних центрів українства, істотно позначилися у ставленні волинян до таких корінних самовизначальних для нації понять, як воля, народ, демократія, держава.

Ще одна обставина, що стримувала відповідне вимогам часу усвідомлення національно-визвольних дій - відсутність широкого інтелектуально-культурного середовища, яке б спонукало до таких дій: не було скільки-небудь розвиненої преси, видавництв, культурно-освітніх інституцій тощо, точніше, усього того, що мала, наприклад, пануюча нація (російська, польська). Утискам піддавалась навіть головна ознака нації - українська мова.

Поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації інтелекції Волині, виробленні її ідейних засад стали парламентські вибори 1922 р. На відміну від Галичини, де українці бойкотували вибори, нечисленна волинська українська інтелекція в рамках Блоку національних меншин утворила автономний Український виборний комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся (УНВК). На чолі його стали Павло Васильчук з Холма і Михайло Черкавський, директор вчительської гімназії з Дерманя.

Програмні вимоги УНВК стосувались політичного, громадського, культурного, економічного життя українців, передбачали широке самоврядування, участь українців у державній адміністрації і місцевому управлінні, повноправність української мови. Реалізація цих положень і вимог українства призвела б в врешті-решт до автономії краю в межах Польщі.

У результаті вдало проведеної передвиборної кампанії УНВК здобув блискучу перемогу. Українці майже одностайно голосували за програму і кандидатів УНВК. За списком УНВК 20 українців увійшли до сейму та 6 – до сенату. На Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту. Українські обранці утворили в парламенті Український клуб – Українську